

*Βασίλειος Βλάχος, Θεόδωρος Κουτρούκης, Σπύρος Λαπατσιώρας,
Γιάννης Μαραγκός, Σταύρος Μαυρουδέας, Γιάννης Γ. Μηλιός, Κυριάκος
Μικέλης, Φωτεινή Μπέλλου, Αριστείδης Μπιτζένης, Ρεβέκκα Παιδή,
Δημήτριος Σίσκος, Δημήτριος Στρούκος, Δημήτρης Π. Σωτηρόπουλος,
Μαρίκα Φραγκάκη, Jesús Muñoz, Xee Young Shin*

Η χρηματοπιστωτική κρίση στην Ελλάδα

Γιάννης Μαραγκός

*επιστημονικός υπεύθυνος έκδοσης
καθηγητής πανεπιστημίου Μακεδονίας*



Αδήλωτες οικονομικές δραστηριότητες κατά την πολυδιάστατη ελληνική κρίση

Αριστείδης Μπιτζένης και Βασίλειος Βλάχος

Πανεπιστήμιο Μακεδονίας, Θεσσαλονίκη

Emails: bitzenis@yahoo.com; vlachosuk@hotmail.com

Οι πολιτικές, οικονομικές και κοινωνικές διαστάσεις της Ελληνικής κρίσης (πολυδιάστατης κρίσης καθώς η οικονομική, δημοσιονομική/δημοσίου χρέους, τραπεζική και κοινωνική κρίση συνδέονται και αλληλεπιδρούν μεταξύ τους), έστρεψαν την προσοχή στο μέγεθος και τον αντίκτυπο της ανεπίσημης οικονομίας. Η σχέση μεταξύ διαφθοράς και ανεπίσημης οικονομίας στην Ελλάδα καθώς και ο ρόλος της ανεπίσημης οικονομίας στην Ελληνική κρίση, έχουν διεγείρει συζητήσεις σε παγκόσμια κλίμακα σχετικά με τη δυναμική των αδήλωτων οικονομικών δραστηριοτήτων, όσον αφορά την παροχή οικονομικής βοήθειας σε περιόδους κρίσης. Το συγκεκριμένο ζήτημα, έχει εξελιχθεί σε δύο βασικά θέματα: αφενός για το αν η ανεπίσημη οικονομία (διογκώνεται και) υποκαθιστά την επίσημη οικονομία (η οποία συρρικνώνεται) σε περιόδους οικονομικής υφέσεως και αφετέρου σχετικά με την δυνατότητα και τα μέσα (εργαλεία) που μπορεί να επιτευχθεί μεταφορά ενός μέρους της ανεπίσημης οικονομίας στην επίσημη (λ.χ. την καταχώριση των αδήλωτων οικονομικών δραστηριοτήτων). Το θέμα της μεταφοράς ή αλλιώς απορρόφησης της ανεπίσημης οικονομίας από την επίσημη, πέρα από το ακαδημαϊκό ενδιαφέρον έχει επίσης κεντρίσει το ενδιαφέρον και σε υπερεθνικό πολιτικό επίπεδο, όπως για παράδειγμα, η συζήτηση που υπήρξε στο Ευρωπαϊκό Κοινοβούλιο αναφορικά με την διαμόρφωση στρατηγικής για την πάταξη της αδήλωτης εργασίας (EESC, 2014).

Η αναφορά στο κεφάλαιο αυτό για τις ρίζες της πολυδιάστατης Ελληνικής κρίσης και την σχέση τους με το επίπεδο της διαφθοράς και το μέγεθος της ανεπίσημης οικονομίας στην Ελλάδα, αντλεί και βασίζεται στα συμπεράσματα προγενέστερων μελετών. Με έναυσμα ωστόσο αφενός την ετυμολογία των θεσμών της Ευρωπαϊκής Ένωσης (ΕΕ) και αφετέρου το ενδιαφέρον για τις αδήλωτες οικονομικές δραστηριότητες, το κεφάλαιο αυτό διερευνά ποιο κομμάτι της ανεπίσημης οικονομίας και υπό ποιές προϋποθέσεις δύναται να μεταφερθεί στην επίσημη ελληνική οικονομία. Εκτός από την εκτενέστερη συζήτηση των συγκεκριμένων θεμάτων, ο στόχος έγκειται στο να εστιάσουμε στην λιγότερο διερευνημένη πτυχή της φορολογικής συμμόρφωσης στην Ελλάδα, τη φορολογική ηθική, μέσα από την ανάλυση μοναδικών πρωτογενών δεδομένων, τα οποία συλλέχθηκαν στα πλαίσια ενός Προγράμματος (για την Ενίσχυση της Διεπιστημονικής Έρευνας και Καινοτομίας) «ΘΑΛΗΣ» αναφορικά με το μέγεθος, τα αίτια και τις επιπτώσεις της ελληνικής παραοικονομίας.

Λαμβάνοντας υπόψη τις ελλείψεις των πόρων των ελληνικών φορολογικών και λοιπών σχετικών αρχών όσον αφορά την είσπραξη φόρων, τους φορολογικούς ελέγχους και την εφαρμογή του νομοθετικού πλαισίου, αλλά και το μεγάλο μέγεθος της ανεπίσημης οικονομίας στην Ελλάδα, το κεφάλαιο αυτό σκοπεύει να απαντήσει στην ερώτηση, αν ο/η φορολογούμενος/η μπορεί να αποφύγει τις φορολογικές υποχρεώσεις στην Ελλάδα, επειδή θέλει ή μπορεί (ή και τα δύο). Τα συμπεράσματα που προκύπτουν από την ανάλυση των πρωτογενών δεδομένων που συλλέχθηκαν στα πλαίσια του Προγράμματος «ΘΑΛΗΣ» για την ελληνική παραοικονομία, συμβάλλουν στην διερεύνηση των δυνατοτήτων της υποχρεωτικής και εθελοντικής φορολογικής συμμόρφωσης (στα πλαίσια του υποδείγματος που αναφέρεται ως *slippery*

slope framework) και τονίζουν τους παράγοντες που ευνοούν την μεταφορά των αδήλων οικονομικών δραστηριοτήτων στην επίσημη ελληνική οικονομία.

Η θεματολογία του κεφαλαίου έχει ως εξής. Η επόμενη (δεύτερη) ενότητα αναφέρεται στην ραγδαία αυξανόμενη προσοχή που έλαβε (και λαμβάνει) το φαινόμενο της αδήλων οικονομικής δραστηριότητας έχουν τραβήξει, ενόσω η επίσημη οικονομική δραστηριότητα συρρικνώνεται από την οικονομική κρίση. Η τρίτη ενότητα επικεντρώνεται στους παράγοντες που σχετίζονται με την ελληνική κρίση και την ανεπίσημη ελληνική οικονομία. Η τέταρτη ενότητα, παρουσιάζει εκτιμήσεις για το επίπεδο της φορολογικής ηθικής και για τη συμμετοχή σε αδήλων οικονομικές δραστηριότητες στην Ελλάδα. Η πέμπτη και τελευταία ενότητα συζητά αυτές τις εκτιμήσεις και καταλήγει σε συμπεράσματα.

Η μεταφορά των δραστηριοτήτων από τη σκιά στην επίσημη οικονομία, στον απόηχο της Ευρωπαϊκής οικονομικής κρίσης

Παρόλο που η παγκόσμια χρηματοπιστωτική και οικονομική κρίση (εφεξής κρίση), η οποία είχε πυροδοτηθεί το 2007 (κρίση ενυπόθηκων στεγαστικών δανείων υψηλού κινδύνου και ενεργειακή κρίση), έχει ομολογουμένως τερματιστεί στο πρώτο μισό της δεκαετίας του 2010, η ανάκαμψη στα προ κρίσης επίπεδα παραμένει ως ερώτημα.¹ Απόδειξη των καταστροφικών περιφερειακών επιπτώσεων της κρίσης στην Ευρώπη, αποτελεί η χρηματοδοτική συνδρομή που έλαβαν οκτώ μέλη της ΕΕ από τους ευρωπαϊκούς χρηματοοικονομικούς μηχανισμούς (DG ECFIN, 2014), τέσσερα από τα οποία ήταν και μέλη της ζώνης του ευρώ την περίοδο που έλαβαν βοήθεια. Τα προγράμματα βοήθειας στα επτά από τα οκτώ κράτη (πλην της Ελλάδος), Ιρλανδία, Ισπανία, Κύπρος, Λετονία, Ουγγαρία, Πορτογαλία και Ρουμανία έχουν λήξει (τελευταία ήταν η Κύπρος που ολοκλήρωσε το τριετές πρόγραμμα οικονομικής προσαρμογής τον Μάρτιο του 2016). Η Ελλάδα έλαβε το τρίτο της υποστηρικτικό πρόγραμμα, το οποίο είχε ξεκινήσει στο πλαίσιο του ευρωπαϊκού μηχανισμού σταθερότητας τον Αύγουστο του 2015.

Παρόλο που η κρίση έλαβε τέλος, η εικόνα είναι πολύ διαφορετική, όσον αφορά την πρόοδο της ανάκαμψης από πλευράς εισοδήματος, επενδύσεων και ανεργίας. Το αντίκτυπο της κρίσης είναι ακόμα εμφανές σε ολόκληρη τη ζώνη του ευρώ, μιας και πολλά μέλη δεν έχουν ακόμα ανακάμψει σε προ κρίσης επίπεδα σε όρους ΑΕΠ, ακαθάριστων επενδύσεων πάγιου κεφαλαίου και εργασίας. Τα δεδομένα της Eurostat (2016) φανερώνουν ότι μέχρι το τέλος του 2015, δέκα από τα δεκαεννέα μέλη της ζώνης του ευρώ (μόνο η Γαλλία και η Μάλτα από τη Μεσόγειο) αποκατέστησαν πλήρως (δηλαδή ξεπέρασαν το ποσό που αναφέρθηκε πριν χτυπηθούν από την κρίση) το ΑΕΠ, τέσσερα μέλη (Βέλγιο, Γερμανία, Μάλτα και Φινλανδία) τις επενδύσεις σε πάγια και μόνο δύο μέλη (Γερμανία και Μάλτα) την εργασία. Η χειρότερη επίδοση ανήκει στην περιφέρεια και συγκεκριμένα, στον Νότο, με την Ελλάδα να αποτελεί τον πιο αδύναμο κρίκο της ζώνης του ευρώ. Τα δεδομένα του Eurostat (2016) έδειξαν ότι μέχρι το τέλος του 2015, η Ελλάδα έχασε πάνω από ένα τέταρτο του ΑΕΠ και περίπου τα δύο τρίτα των επενδύσεων σε πάγια, σε σχέση με το 2007 (το 2008 και οι δύο δείκτες άρχισαν να μειώνονται). Με εξαίρεση το 2014, όπου το ΑΕΠ αυξήθηκε οριακά, το ΑΕΠ στην Ελλάδα μειώθηκε ραγδαία από το 2008 και έπειτα, υποδεικνύοντας την εμπειρία της οικονομικής σύνθλιψης της χώρας. Επιπροσθέτως, η ανεργία σχεδόν τετραπλασιάστηκε από το 2008 (τελευταίο

¹ Για σύνοψη βλέπε Bitzenis και Marangos (2015).

έτος με μειωμένα ποσοστά ανεργίας έναντι του προηγούμενου έτους) και παραμένει η υψηλότερη στην ζώνη του ευρώ.

Η προϋπόθεση για μια ευρύτερη και πιο διατηρήσιμη ανάκαμψη οδήγησε τους θεσμούς της ΕΕ σε πρωτοβουλίες όπως το Επενδυτικό Σχέδιο για την Ευρώπη (γνωστό και ως Σχέδιο Juncker) το οποίο οδήγησε στη σύσταση του Ευρωπαϊκού Ταμείου Στρατηγικών Επενδύσεων. Το συγκεκριμένο επενδυτικό σχέδιο αποσκοπεί στην υποκατάσταση των δημόσιων επενδυτικών δαπανών, καθώς οι τελευταίες περιορίζονται σημαντικά (σε μία περίοδο που είναι περισσότερο αναγκαίες λόγω ύφεσης) από τις απαιτήσεις για τη βιωσιμότητα του χρέους και τη δημιουργία ισοσκελισμένων κρατικών προϋπολογισμών (αν όχι πλεονασμάτων). Πριν την καρποφορία αυτής της πρωτοβουλίας, οι θεσμοί της ΕΕ έθεσαν διάφορες εναλλακτικές επιλογές για την ενίσχυση των κρατικών εσόδων και την υποστήριξη της οικονομικής ανάκαμψης. Για παράδειγμα, ύστερα από αίτημα της Επιτροπής για την Εσωτερική Αγορά και την Προστασία των Καταναλωτών του Ευρωπαϊκού Κοινοβουλίου, εκπονήθηκε μια έκθεση από την Ευρωπαϊκή Επιτροπή για τη μεταφορά δραστηριοτήτων από την ανεπίσημη στην επίσημη οικονομία (Muller κ.α., 2013). Αναφέρεται στην συγκεκριμένη έκθεση, ότι από τις παράνομες δραστηριότητες της ανεπίσημης οικονομίας, η παροχή νόμιμων αγαθών και υπηρεσιών (και όχι παράνομων δραστηριοτήτων) αποτελεί τη σκιώδη οικονομία (Muller κ.α., 2013). Ο λόγος προτίμησης του συγκεκριμένου ορισμού (μεταξύ άλλων) των αδήλωτων οικονομικών δραστηριοτήτων, οφείλεται στην προοπτική μεταφοράς δραστηριοτήτων από τη σκιώδη στην επίσημη οικονομία. Έπειτα από τη συζήτηση στο Ευρωπαϊκό Κοινοβούλιο, αναπτύχθηκαν ποικίλες πρωτοβουλίες για τη μεταφορά δραστηριοτήτων από τη σκιώδη στην επίσημη οικονομία, υποδεικνύοντας έτσι την σημασία του θέματος αυτού σε Ευρωπαϊκό (υπερεθνικό) επίπεδο.²

Η προσήλωση στη σκιώδη οικονομία (όπως ορίστηκε παραπάνω) αποκαλύπτεται επίσης και από σημειώματα της Ευρωπαϊκής Επιτροπής για τη σκιώδη οικονομία ως κομμάτι της στρατηγικής «Ευρώπη 2020», τα οποία επίσης δίνουν έμφαση στο ενδεχόμενο μεταφοράς δραστηριοτήτων από τη σκιώδη στην επίσημη οικονομία. Για παράδειγμα, σύμφωνα με σημείωμα της Ευρωπαϊκής Επιτροπής για την αδήλωτη εργασία: *η μετατροπή της αδήλωτης εργασίας σε επίσημη εργασία, αποτελεί σημαντικό ζήτημα για την τρέχουσα εργασιακή πολιτική... και συνιστά ένα σημαντικό βήμα προς τη δημιουργία εργασίας και την εκπλήρωση των στόχων απασχόλησης της στρατηγικής «Ευρώπη 2020».* (EC, 2013: 3). Παρόλο που η συνεργασία του Ευρωπαϊκού Κοινοβουλίου και της Ευρωπαϊκής Επιτροπής στο θέμα αυτό, αποδεικνύεται από επίσημα ευρωπαϊκά έγγραφα που δημοσιεύτηκαν αργότερα (βλ. EESC, 2014), είναι εμφανές ότι η μεταφορά δραστηριοτήτων από τη σκιώδη οικονομία στην επίσημη, είναι ένα σημαντικό βήμα προς τη δημιουργία εργασίας και την εκπλήρωση των στόχων απασχόλησης της Ευρωπαϊκής στρατηγικής του 2020 (EC, 2015: 4). Εξάλλου, όπως επισημαίνεται και στο σημείωμα της Ευρωπαϊκής Επιτροπής για την αδήλωτη εργασία (EC, 2013: 4), η Ευρωπαϊκή Επιτροπή θα παράσχει υποστήριξη και τεχνική βοήθεια σε Κράτη-Μέλη για την επίτευξη της μεταφοράς δραστηριοτήτων από τη σκιώδη στην επίσημη οικονομία (με ειδική αναφορά στην Ελλάδα).

Εκτός από το ενδιαφέρον των θεσμών της ΕΕ, αρκετά Ευρωπαϊκά κράτη, έχουν εξετάσει τη συρρίκνωση της σκιώδους οικονομίας με σκοπό την οικονομική ανάκαμψη. Ήταν το 2013 όταν οι προαναφερθείσες εκθέσεις και σημειώματα είχαν

² Για μία συζήτηση σχετικά με τις πρωτοβουλίες της ΕΕ για την ενίσχυση της φορολογικής διαφάνειας και την πάταξη της φοροδιαφυγής και της αδήλωτης εργασίας βλέπε Bitzenis κ.α. (2016a).

δημοσιευθεί και το θέμα λάμβανε παράλληλα και την προσοχή διεθνών οργανισμών όπως VISA και A.T. Kearney. Η διαφορά μεταξύ των θεσμών της ΕΕ και αυτών των διεθνών οργανισμών, έγκειται στη μεταχείριση της σκιώδους οικονομίας για την επίτευξη οικονομικής ανάκαμψης, μιας και οι τελευταίοι (π.χ. VISA) προτείνουν τον περιορισμό των αδήλωτων οικονομικών δραστηριοτήτων μέσω ηλεκτρονικών πληρωμών.

Η ακαδημαϊκή έρευνα και οι γνώμες για την αντιμετώπιση της σκιώδους οικονομίας με σκοπό την οικονομική ανάκαμψη, έχουν επίσης προηγηθεί της προαναφερθείσας προσοχής των διεθνών οργανισμών και των θεσμικών οργάνων της ΕΕ. Ξανά, παρόλο που οι έρευνες αυτές, είχαν κοινό στόχο, μονάχα λίγες έφεραν στη συζήτηση, τους λόγους για τους οποίους είναι σημαντικό να μεταφερθούν οι δραστηριότητες, από τη σκιά στην επίσημη οικονομία για να επιτευχθεί η οικονομική ανάκαμψη (λ.χ. Bitzenis κ.α., 2013). Οι προσπάθειες περιορισμού (και μόνο) των οικονομικών δραστηριοτήτων, δεν λαμβάνουν υπόψη παράγοντες όπως τη φορολογική ηθική, η οποία καταστεί δυνατή τη μεταφορά τους στην επίσημη οικονομία. Για παράδειγμα, σε μια έκθεση σχετικά με την αδήλωτη εργασία στην Ελλάδα (ILO, 2016) που εκπονήθηκε στα πλαίσια της υποστήριξης και τεχνικής βοήθειας που η χώρα λαμβάνει κατά την περίοδο των προγραμμάτων οικονομικής προσαρμογής, η φορολογική ηθική, διερευνάται ως κύριος προσδιοριστικός παράγοντας των αδήλωτων οικονομικών δραστηριοτήτων και σχετίζεται με τα (πιθανά) μέτρα που θα μπορούσαν να υιοθετηθούν για την επιτυχή μεταφορά δραστηριοτήτων από τη σκιά στην επίσημη οικονομία. Οι αντίρροπες τάσεις, όσον αφορά τα μέτρα αντιμετώπισης της σκιώδους οικονομίας, δείχνουν ότι η Ελληνική εμπειρία ενδεχομένως να είναι η πρώτη απόπειρα σχεδιασμού πολιτικών που αποσκοπούν στη μεταφορά δραστηριοτήτων από τη σκιά στην επίσημη οικονομία και όχι απλά στη μείωση του μεγέθους της σκιώδους οικονομίας.

Οι διαστάσεις της ελληνικής κρίσης και της ελληνικής σκιώδους οικονομίας

Από τα τέλη του 2009 και τις αρχές του 2010, ως αποτέλεσμα της παγκόσμιας κρίσης και των ανεξέλεγκτων κυβερνητικών δαπανών, οικονομικών σκανδάλων, μεγάλων ποσοστών φοροδιαφυγής, υψηλής διαφθοράς και υψηλών αριθμών γραφειοκρατικών διαδικασιών, η ελληνική οικονομία αντιμετώπισε την πιο σοβαρή κρίση από το 1974, καθώς η ελληνική κυβέρνηση αναθεώρησε το έλλειμμα της για το 2009 από το εκτιμώμενο 6% σε 15.4% του ΑΕΠ (Vlachos, 2013: 137). Από τότε, η χώρα αντιμετωπίζει τρεις αλληλένδετες (τραπεζική, δημοσίου χρέους και ανάπτυξης) κρίσεις, οι οποίες τροφοδότησαν μια αποπληθωριστική σπείρα που παγίδευσε την οικονομία σε κατάθλιψη (εφεξής ελληνική οικονομική κρίση).

Οι παράγοντες που συμβάλλουν στην κλιμάκωση της ελληνικής οικονομικής ύφεσης, δεν είναι ασύνδετοι μεταξύ τους και αντικατοπτρίζουν ένα θεσμικό πλαίσιο που πρέπει να τροποποιηθεί, προκειμένου η Ελλάδα να βγει από την οικονομική κρίση. Στο πλαίσιο αυτό, η διαφθορά, η γραφειοκρατία και η επίσημη (και ανεπίσημη) οικονομική δραστηριότητα στην Ελλάδα, είναι αλληλένδετες και συνιστούν ένα επικίνδυνο μείγμα, που είναι υπεύθυνο αφενός για τα χαμηλά ποσοστά παραγωγικότητας της χώρας και αφετέρου για το εχθρικό επιχειρηματικό περιβάλλον. Μελέτες που συνδέουν ή ερευνούν ταυτόχρονα την ελληνική οικονομική κρίση και τη σκιά οικονομία της χώρας (όπως για παράδειγμα, βλέπε Vlachos, 2013; Bitzenis κ.α., 2016b), δείχνουν ότι οι πελατειακές πρακτικές και οι προσοδοθηρικές συμπεριφορές (διαφόρων ομάδων εις βάρος του δημοσίου τομέα), είναι τα κύρια

φαινόμενα που διογκώνουν τη συστημική διαφθορά. Η σχέση μεταξύ της διαφθοράς και της θεσμικής αναποτελεσματικότητας, είναι ο πρωταρχικός δείκτης για την ύπαρξη συμπληρωματικής σχέσης, μεταξύ του μεγέθους της σκιάδους οικονομίας και της διαφθοράς. Ο Bitzenis κ.α. (2016b) μελετούν τη σχέση μεταξύ του μεγέθους της διαφθοράς και της σκιάδους οικονομίας στην Ελλάδα και βρίσκουν ότι η σχέση τους είναι συμπληρωματική. Επιπλέον, ο Bitzenis κ.α. (2016b) αναφέρουν την ταχεία υποχώρηση των αποτελεσμάτων των Δεικτών Αντίληψης της Διαφθοράς (Corruption Perception Index) στην Ελλάδα το 2009 και τα συσχετίζουν με γεγονότα που ξεκίνησαν το 2009 (όπως οι Ελληνικές εκλογές του 2009 και οι ανακοινώσεις μέτρων λιτότητας που ακολούθησαν, το θέμα των παραπονημένων ελληνικών στατιστικών στοιχείων, το συνεχώς αναθεωρημένο έλλειμμα και την άνοδο των spreads των ελληνικών κρατικών ομολόγων) και οδήγησαν στην έκρηξη της ελληνικής κρίσης χρέους και στην αποκάλυψη πολλών πολιτικών σκανδάλων. Η αύξηση της αντιλαμβανόμενης διαφθοράς στην προκειμένη περίπτωση, δεν αντανακλά την αύξηση της πραγματικής διαφθοράς, αλλά στην αντίληψη ότι τα οικονομικά οφέλη από τη συστηματική διαφθορά, θα μειωθούν δραστικά.

Σε σχέση με τα προηγούμενα, πολύ ενδιαφέροντα συμπεράσματα προκύπτουν από τη μελέτη του Cooray κ.α. (2017) για τη συμπληρωματική σχέση μεταξύ διαφθοράς, σκιάδους οικονομίας και δημοσίου χρέους. Δεδομένου ότι οι μεγάλες σκιάδεις οικονομίες μειώνουν τα φορολογικά έσοδα και αυξάνουν τα επίπεδα του δημοσίου χρέους, μία μείωση στα επίπεδα της διαφθοράς οδηγεί στην πτώση του μεγέθους της σκιάδους οικονομίας και συνεπώς και του δημοσίου χρέους.

Οι βαθμολογίες του Δείκτη Αντίληψης της Διαφθοράς της Ελλάδας είναι μεταξύ των χειρότερων στην ΕΕ. Μακροοικονομικές εκτιμήσεις δείχνουν ότι μέσο μέγεθος της Ελληνικής σκιάδους οικονομίας (2003-2014) ήταν 25.4% επί του ΑΕΠ, μεταξύ των μεγαλύτερων στη ζώνη του ευρώ. Οι ίδιες εκτιμήσεις, δείχνουν επίσης ότι το μέγεθος της Ελληνικής σκιάδους οικονομίας, είχε αρχίσει να μειώνεται από το 2011 (Schneider κ.α., 2015; Bitzenis κ.α., 2016b). Αυτή η τάση αντιφάσκει με όλες τις προσδοκίες, δεδομένου ότι η επίδραση των πολιτικών που υιοθετήθηκαν μετά την έκρηξη της κρίσης σε τρεις από τους κύριους προσδιοριστικούς παράγοντες της σκιάδους οικονομίας (η φορολογική επιβάρυνση και η επιβάρυνση των εισφορών κοινωνικής ασφάλισης αυξήθηκε, η ανεργία εκτινάχθηκε σε ποσοστά άνευ προηγουμένου και το επίπεδο της φορολογικής ηθικής έχει επιδεινωθεί) θα έπρεπε να οδηγεί σε διαφορετικό αποτέλεσμα. Πιθανές εξηγήσεις είναι τα στατιστικά λάθη και οι ελλειπείς εκτιμήσεις των μακροοικονομικών προσεγγίσεων (π.χ. οι συγκεκριμένες μέθοδοι δεν λαμβάνουν υπόψη την επίδραση της μετανάστευσης), η μείωση της αυτοαπασχόλησης που επίσης αποτελεί κύριο προσδιοριστικό παράγοντα της σκιάδους οικονομίας (τα στοιχεία της Eurostat δείχνουν ότι η αυτοαπασχόληση στην Ελλάδα, μειώθηκε από 1.33 εκατομμύρια το 2008 σε περίπου 1.1 εκατομμύρια το 2015), η μετεγκατάσταση ελληνικών επιχειρήσεων σε γειτονικές χώρες της ΕΕ με χαμηλότερα τέλη και συντελεστές φορολογίας εταιρικών κερδών (υπό την προϋπόθεση ότι είναι αποτελεσματικότερο να φορολογείται κανείς με χαμηλότερο συντελεστή από το να διαφεύγει υψηλότερους φόρους) και την αύξηση των πιστωτικών/χρεωστικών πληρωμών (όχι μόνο εξαιτίας του περιορισμού στις κινήσεις κεφαλαίων που επιβλήθηκε το 2015, αλλά κυρίως ως αποτέλεσμα της αυξανόμενης χρήσης της πίστωσης, καθώς μειώνονταν το διαθέσιμο εισόδημα).

Η επίδραση της κρίσης στους κυριότερους προσδιοριστικούς παράγοντες της σκιάδους οικονομίας, υποδηλώνει ότι η συρρίκνωση της στην Ελλάδα ενδεχομένως να είναι το αποτέλεσμα της παύσης των αδήλωτων οικονομικών δραστηριοτήτων και όχι λόγω της μεταφοράς τους στην επίσημη οικονομία. Η πράξη της παύσης των

αδήλωτων οικονομικών δραστηριοτήτων, αντιφάσκει με τη συζήτηση που προηγήθηκε στην προηγούμενη ενότητα σχετικά με τη σημασία της μεταφοράς μέρους της σκιώδους στην επίσημη οικονομία. Ο Bitzenis κ.α. (2016b) επισημαίνουν το ζήτημα αυτό και υποστηρίζουν ότι από τη στιγμή που τα προγράμματα οικονομικής προσαρμογής δεν επιτρέπουν τη μείωση του φόρων και των εισφορών και αύξηση των δημοσίων επενδυτικών δαπανών που θα μείωναν δραματικά τα επίπεδα της ανεργίας, όλες οι προσπάθειες θα έπρεπε να στραφούν στην βελτίωση του επιπέδου της φορολογικής ηθικής των πολιτών.

Πράγματι, η σημασία της φορολογικής ηθικής, αναφέρεται και στην έκθεση της Διεθνούς Οργάνωσης Εργασίας (ILO, 2016: 9-10) για την καταπολέμηση της αδήλωτης εργασίας στην Ελλάδα. Στην έκθεση τονίζεται ότι μια μεγάλη διαφορά, μεταξύ των επίσημων θεσμών που ορίζουν την «ηθική του κράτους (πολιτείας)», σχετικά με το τι είναι κοινωνικά αποδεκτό (π.χ. νόμοι και κανονισμοί) και των άτυπων θεσμών που ορίζουν την «ηθική των πολιτών» (π.χ. κοινωνικά αποδεκτούς κανόνες), επικρατεί στην Ελλάδα. Καθώς η ηθική του κράτους διαφέρει από την ηθική των πολιτών, η αποτυχία της εφαρμογής των επίσημων θεσμών ευθύνεται για τα επίπεδα της αδήλωτης εργασίας στην Ελλάδα. Οι αδυναμίες των επίσημων θεσμών που αναφέρονται στην έκθεση, είναι κενά θεσμικού χαρακτήρα (π.χ. αδύναμο δίκτυο ασφαλείας της κοινωνικής πρόνοιας, το οποίο ωθεί τους πολίτες σε αδήλωτη εργασία για επιβίωση), θεσμικές ανεπάρκειες και αδυναμίες (π.χ. ανεπάρκεια ελέγχου νομιμότητας λόγω της εσφαλμένης κατανομής πόρων ανάμεσα στους δημόσιους φορείς), θεσμική αβεβαιότητα και αστάθεια. Οι συγκεκριμένες αποτυχίες, έχουν ως αποτέλεσμα, οι πολίτες να βλέπουν ως κοινωνικά αποδεκτό, ότι θεωρείται παράνομο από το κράτος, με την αδήλωτη εργασία να απορρέει από την έλλειψη ευθυγράμμισης μεταξύ της ηθικής των πολιτών και της ηθικής του κράτους. Η έκθεση της Διεθνούς Οργάνωσης Εργασίας καταλήγει στο συμπέρασμα ότι αν δεν αντιμετωπιστούν αυτές οι ελλείψεις, μόνον τότε η ασυμμετρία μεταξύ της κρατικής και κοινωνικής ηθικής θα επιμείνει, καθώς και η επικράτηση της αδήλωτης εργασίας.

Η έμφαση της εν λόγω έκθεσης στην διαφορά μεταξύ των επίσημων και ανεπίσημων θεσμών, συνδέεται αναμφίβολα με το θεωρητικό υπόδειγμα της φορολογικής ηθικής (Luttmer και Singhal, 2014), σύμφωνα με το οποίο η φορολογική ηθική καθορίζεται από: εγγενή κίνητρα, ανταποδοτικότητα, κοινωνικές επιρροές, πολιτισμικούς παράγοντες και ατέλειες πληροφόρησης. Μία διερεύνηση των διαστάσεων της φορολογικής ηθικής (όπως προκύπτουν από τον εκάστοτε προσδιοριστικό της παράγοντα) θα προσανατολίσει τους αρμόδιες αρχές που διαμορφώνουν την οικονομική πολιτική προς την υιοθέτηση μέτρων που θα δίνουν προτεραιότητα στη μεταφορά των αδήλωτων δραστηριοτήτων στην επίσημη οικονομία.

Επίπεδο φορολογικής ηθικής στην Ελλάδα και συμμετοχή σε αδήλωτες οικονομικές δραστηριότητες εν μέσω της κρίσης

Παρόλο που οι όροι αδήλωτη/άτυπη/ανεπίσημη και δηλωμένη/τυπική/επίσημη οικονομία χρησιμοποιούνται εναλλακτικά στην βιβλιογραφία, προτιμάμε την χρήση των όρων σκιώδης και επίσημη οικονομία. Οι όροι αυτοί εντοπίζονται και στις πρωτοβουλίες των ευρωπαϊκών θεσμικών οργάνων σχετικά με τη μεταφορά των αδήλωτων οικονομικών δραστηριοτήτων στην επίσημη οικονομία. Ειδικότερα, μόνο οι (αδήλωτες) δραστηριότητες της σκιώδους οικονομίας δύναται να μεταφερθούν ή απορροφηθούν από την επίσημη οικονομία. Προγράμματος Το ερευνητικό

πρόγραμμα «ΘΑΛΗΣ» για την ελληνική παραοικονομία που αναφέρθηκε στην αρχή του κεφαλαίου αποσκοπούσε στον προσδιορισμό των αιτιών πίσω από τις αδήλωτες δραστηριότητες και στην διαμόρφωση προτάσεων που θα επέτρεπε την μεταφορά τους στην επίσημη οικονομία.

Αν και η βιβλιογραφία της ελληνικής σκιώδους οικονομίας είναι αρκετά μεγάλη και καλύπτει διάφορες πτυχές του φαινομένου, οι διαστάσεις της φορολογικής ηθικής στην Ελλάδα παραμένουν σε μεγάλο βαθμό ανεξερευνήτες. Για παράδειγμα, οι Vlachos και Bitzenis (2016), οι οποίοι διερευνούν το ζήτημα στο πλαίσιο της φορολογικής συμμόρφωσης των επιχειρήσεων, βασίζουν τα συμπεράσματά τους σε ανάλυση δεδομένων που αφορούν χρονική περίοδο πριν την κρίση. Οι Karlanoglou και Rapanos (2015) βασίζουν τα συμπεράσματά τους σε ερωτηματολόγια που συμπληρώθηκαν από προπτυχιακούς φοιτητές. Ο Bitzenis κ.α. (2016b) πραγματοποιούν αποκλειστικά μαροοικονομικές εκτιμήσεις και η έκθεση της Διεθνούς Οργάνωσης Εργασίας (ILO, 2016: 114-115) για την αδήλωτη εργασία στην Ελλάδα, εξετάζει την ιδέα μέσω δεδομένων από τα στοιχεία του Eurobarometer για το 2013. Δυστυχώς, αφενός δεν έχουν ερευνηθεί στο σύνολό τους οι πέντε διαστάσεις της φορολογικής ηθικής τον καιρό της κρίσης από τις προαναφερθέντες εργασίες και αφετέρου είναι ελλιπή τα δεδομένα τους για το σκοπό αυτό είτε γιατί αφορούν χρονικές περιόδους πριν από την κρίση είτε γιατί το δείγμα δεν αντικατοπτρίζει τον πληθυσμό.

Τα στοιχεία που παρουσιάζονται σε αυτήν την ενότητα είναι το αποτέλεσμα μιας έρευνας ερωτηματολογίων σχετικά με τη φορολογική συμμόρφωση³, η οποία διεξήχθη στα πλαίσια του ερευνητικού προγράμματος «ΘΑΛΗΣ» για την ελληνική παραοικονομία. Ο σκοπός αυτού του προγράμματος, ήταν να ερευνηθεί και να μετρήσει όλες τις πτυχές της σκιώδους οικονομίας στην Ελλάδα (φοροδιαφυγή και φοροαποφυγή, αδήλωτη εργασία, αυτοκατανάλωση, φορολογική ηθική και φορολογική συμμόρφωση), συμπεριλαμβανομένων και των δραστηριοτήτων της ευρύτερης παραοικονομίας (π.χ. μαύρη οικονομία, ξέπλυμα χρημάτων, εμπορία ανθρώπων και ναρκωτικών ουσιών και δωροδοκίες). Δεδομένα συγκεντρώθηκαν από όλες τις κατηγορίες οικονομικών φορέων στην Ελλάδα, τόσο πολίτες όσο και εταιρείες (φυσικά και νομικά πρόσωπα). Η έρευνα διεξήχθη με στόχο να καλύψει όλους τους τομείς και τις γεωγραφικές περιοχές της οικονομικής δραστηριότητας στην Ελλάδα, ώστε μέσα από πρωτογενή δεδομένα πρώτον, να μετρηθεί το μέγεθος της ελληνικής σκιώδους οικονομίας, δεύτερον, να διερευνηθεί οι προσδιοριστικοί της παράγοντες και τρίτον, να εκτιμηθεί ο αντίκτυπος της σκιώδους στην επίσημη οικονομία. Περίπου 15,000 εταιρείες και ιδιώτες συμμετείχαν στα 6 ερωτηματολόγια της έρευνας.⁴

Οι παρακάτω πίνακες παρουσιάζουν στοιχεία για το επίπεδο φορολογικής ηθικής των Ελλήνων (συνολικές απαντήσεις 4373). Συγκεκριμένες ερωτήσεις από το ερωτηματολόγιο για τη φορολογική συμμόρφωση των πολιτών, είχαν ως στόχο να αποκαλύψουν τις πέντε διαστάσεις της φορολογικής ηθικής. Ο Πίνακας 1, παρουσιάζει τις συχνότητες των απαντήσεων στις ακόλουθες ερωτήσεις:

1. Δεδομένων των οικονομικών δυσχερειών που αντιμετωπίζουμε σήμερα στην Ελλάδα, αναμένεται κάποιος να μην δηλώσει μέρος των οικονομικών του δραστηριοτήτων.
2. Πιστεύετε ότι ανταμείβεται εξίσου η φορολογική σας συμβολή;

³ Ερωτηματολόγιο για τη φορολογική συμμόρφωση των πολιτών διαθέσιμο στο σύνδεσμο http://www.paraoikonomia.gr/quest2/?page_id=119.

⁴ Πληροφορίες για το εν λόγω ερευνητικό πρόγραμμα «ΘΑΛΗΣ» στο σύνδεσμο <http://excellence.minedu.gov.gr/thales/el/thalesprojects/380420>.

3. Αν όχι, οφείλεται σε άνιση κατανομή της φορολογικής επιβάρυνσης;
4. Αν όχι, οφείλεται σε χαμηλή ποσότητα και ποιότητα δημόσιων αγαθών και υπηρεσιών;
5. Θεωρείτε πως πρέπει να πληρώνετε τις φορολογικές σας επιβαρύνσεις ακόμη και αν οι υπόλοιποι πολίτες πιστεύουν διαφορετικά ή δεν πληρώνουν;
6. Η ηθική αποθαρρύνει τους πολίτες να φοροδιαφύγουν.
7. Τα υψηλά πρόστιμα αποθαρρύνουν τους πολίτες να φοροδιαφύγουν.

Οι απαντήσεις σε όλες τις ερωτήσεις, με εξαίρεση την (2) και την (5), έχουν τη μορφή μίας κλίμακας επτά επιλογών τύπου Likert, όπου η ένδειξη 1 δηλώνει όχι (απόλυτα αντίθετη γνώμη), το 4 εννοεί αδιάφορος και το 7 δηλώνει ναι (απόλυτα σύμφωνη γνώμη). Οι απαντήσεις κατηγοριοποιούνται περαιτέρω σύμφωνα με την κατάσταση απασχόλησης. Οι συχνότητες που παρουσιάζονται στον Πίνακα 1 για όλες τις ερωτήσεις πλην τις (2) και (5) κυμαίνονται μεταξύ των ενδείξεων 5-7. Οι απαντήσεις στις ερωτήσεις (2) και (5) ακολουθούν μια μορφή ναι ή όχι (και ίσως και για την ερώτηση 2). Οι συχνότητες των απαντήσεων στον Πίνακα 1 για τις ερωτήσεις (2) και (5), παρουσιάζονται με γνώμονα το «ναι» όσον αφορά την (2) και το «όχι» για την (5).

Όλες οι συχνότητες των απαντήσεων που παρουσιάζονται στον Πίνακα 1 αντανakλούν τα επίπεδα της φορολογικής ηθικής στην Ελλάδα κατά τη διάρκεια της κρίσης. Η πρώτη στήλη, αναφέρεται στην ερώτηση (1) που δεν αφορά κάποια από τις διαστάσεις της φορολογικής ηθικής και δείχνει ότι το 40% των ερωτηθέντων, δικαιολογεί την αδήλωτη οικονομική δραστηριότητα, λόγω των επιπτώσεων της κρίσης. Το ποσοστό έγκρισης, είναι υψηλότερο για τους αυτό-απασχολούμενους και τους επιχειρηματίες (οι τελευταίοι είναι εργοδότες, ενώ οι πρώτοι δεν είναι) και λιγότερο για συνταξιούχους και δημοσίους υπαλλήλους. Οι υπόλοιπες στήλες στον Πίνακα 1 αφορούν τις διαστάσεις του φορολογικού ηθικού.

Όσον αφορά τις διαστάσεις της φορολογικής ηθικής, 4 στους 5 ερωτηθέντες πιστεύουν ότι η φορολογική επιβάρυνση δεν είναι ανταποδοτική. Όλες οι κατηγορίες καταστάσεων απασχόλησης εκτός από τους επιχειρηματίες και τους δημοσίους υπαλλήλους, πιστεύουν ότι η άδικη κατανομή της φορολογικής επιβάρυνσης και η χαμηλή ποσότητα και ποιότητα των δημοσίων υπηρεσιών που έλαβαν, είναι εξίσου σημαντικές στη χαμηλή ανταπόδοση. Οι επιχειρηματίες και οι δημόσιοι υπάλληλοι, πιστεύουν ότι η άδικη κατανομή της φορολογικής επιβάρυνσης, είναι πιο σημαντική. Περίπου μισοί από τους ερωτηθέντες συμερίζονται τις ενέργειες και τη θέληση του κοινωνικού τους περίγυρου πριν αποφασίσουν για το αν θα εξοφλήσουν τη φορολογική τους επιβάρυνση. Οι ενέργειες του κοινωνικού περίγυρου είναι ελαφρώς σημαντικότερες για τους επιχειρηματίες, σε σχέση με τις υπόλοιπες κατηγορίες απασχόλησης. Περίπου 4 από τους 10 ερωτηθέντες, έχουν ηθικούς περιορισμούς (πολιτισμικός παράγοντας) απέναντι στη φοροδιαφυγή. Η ηθική, είναι ελαφρώς σημαντικότερη για τους συνταξιούχους και λιγότερο σημαντική για τους επιχειρηματίες. Εν τέλει, 3 στους 4 ερωτηθέντες, θεωρούν ότι η επιβολή προστίμων δρα αποτρεπτικά στις αδήλωτες οικονομικές δραστηριότητες. Τα πρόστιμα είναι λιγότερο σημαντικά για τους επιχειρηματίες, τους αυτοαπασχολούμενους και τους εργαζομένους του ιδιωτικού τομέα.

Πίνακας 1 – Φορολογική ηθική στην Ελλάδα ανά κατηγορία απασχόλησης (ποσοστά)

Κατάσταση απασχόλησης/Δείκτες φορολογικής ηθικής	<i>Η δραστηριότητα στη σκιώδη οικονομία είναι δικαιολογημένη</i>	<i>Υψηλή φορολογική επιβάρυνση και απουσία ανταποδοτικότητας.</i>	<i>Καμία ανταπόδοση λόγω αθέμιτης κατανομής της φορολογικής επιβάρυνσης.</i>	<i>Καμία ανταπόδοση εξαιτίας της χαμηλής ποσότητας και της ποιότητας των δημόσιων υπηρεσιών.</i>	<i>Λαμβάνονται υπόψη οι ενέργειες και η θέληση των συμπολιτών, πριν εξοφληθεί η φορολογική επιβάρυνση.</i>	<i>Η ηθική αποθαρρύνει τη φοροδιαφυγή.</i>	<i>Τα υψηλά πρόστιμα αποθαρρύνουν τη φοροδιαφυγή.</i>
Σύνολο*	39.9	82.8	77.1	72.0	46.6	41.9	73.9
Άνεργοι	46.7	80.6	73.8	71.6	49.2	40.8	75.7
Εργαζόμενοι (δημόσιος τομέας)	32.4	86.9	81.1	67.0	46.6	39.6	71.1
Αυτοαπασχολούμενοι	50.4	86.8	82.2	81.1	43.8	41.5	67.9
Επιχειρηματίες (Εργοδότες)	52.4	78.7	72.8	61.2	54.4	33.0	67.0
Συνταξιούχοι	30.7	85.3	78.0	74.7	48.7	47.3	73.3
Εργαζόμενοι (Ιδιωτικός τομέας)	42.5	87.9	79.5	77.7	47.6	44.0	68.3

* Το σύνολο αποτελείται από περισσότερες κατηγορίες απασχόλησης σε σχέση με αυτές που παρουσιάζονται εδώ.

Ο Πίνακας 2, παρουσιάζει την αδήλωτη οικονομική δραστηριότητα (αδήλωτο εισόδημα) σύμφωνα με την κατάσταση απασχόλησης. Τα μη δηλωθέντα έσοδα υπολογίζονται με τη διαφορά των δαπανών που καλύπτονται από το εισόδημα που εισπράχθηκε και τα έξοδα που δεν καλύπτονται από το εισόδημα που εισπράχθηκε. Αν το τελευταίο, είναι μεγαλύτερο του πρώτου, το έλλειμμα εισοδήματος θα έπρεπε να καλύπτεται είτε με πιστωτικό είτε με μη δηλωθέν εισόδημα. Παρόλο που η παροχή δανείων ήταν εξαιρετικά δύσκολη στην Ελλάδα από τότε που ξέσπασε η κρίση (καθότι οι ελληνικές τράπεζες έχουν λάβει κεφαλαιακή ενίσχυση τρεις φορές), εξακολουθεί να παρέχεται πίστωση σε άτομα με σταθερό επίπεδο εισοδήματος και χρησιμοποιείται κυρίως, για πληρωμές δόσεων αγοράς αγαθών και υπηρεσιών, καθώς και επιβεβαιωμένες πληρωμές φόρων. Υπό τις προϋποθέσεις ότι αυτές οι αγορές δεν αφορούν μη διαρκή καταναλωτικά αγαθά (και εξυπηρετούν καθημερινές ανάγκες) και ότι περίπου το ένα τρίτο του πληθυσμού ζει σε κατάσταση που κινδυνεύει από την ένδεια ή/και τον κοινωνικό αποκλεισμό (OECD, 2016: 17), δεν είναι πιθανό τα έξοδα που δεν καλύπτονται από το εισόδημα που εισπράχθηκε (αν είναι μη διαρκή καταναλωτικά αγαθά) να πληρώνονται με πίστωση. Επομένως, η υπέρβαση των εξόδων που δεν καλύπτονται από το εισόδημα που εισπράττεται, είναι πιθανότερο να αντανακλά την παρουσία αδήλωτου εισοδήματος που αντιστοιχεί στα έξοδα αυτά.

Πίνακας 2 – Αδήλωτη οικονομική δραστηριότητα, ανά κατηγορία απασχόλησης (ποσοστά)

Κατάσταση απασχόλησης/Δείκτης σκιάδους οικονομίας	<i>Συμμετοχή σε αδήλωτες οικονομικές δραστηριότητες</i>
Άνεργοι	71.6
Εργαζόμενοι (δημόσιος τομέας)	51.8
Αυτό-απασχολούμενοι	60.7
Επιχειρηματίες (εργοδότες)	57.3
Συνταξιούχοι	61.3
Εργαζόμενοι (ιδιωτικός τομέας)	64.4

Ο Πίνακας 2 υποδεικνύει το ποσοστό κάθε κατηγορίας απασχόλησης που έχει να καλύψει έξοδα επιπλέον του δηλωμένου εισοδήματός του. Για τους λόγους που αναφέρθηκαν παραπάνω, τα ποσοστά αυτά προσεγγίζουν την (πιθανή) συμμετοχή σε αδήλωτες οικονομικές δραστηριότητες. Το ποσοστό των ανέργων (περίπου 2 από τους 3 άνεργους πολίτες δημιουργούν το εισόδημά τους μέσω αδήλωτων οικονομικών δραστηριοτήτων) αντανακλά τη συμμετοχή στη σκιάδη οικονομία με μεγαλύτερη βεβαιότητα, καθότι οι άνεργοι έχουν πολύ περιορισμένη (αν όχι καθόλου) πρόσβαση στην πίστωση. Με εξαίρεση τους δημοσίους υπαλλήλους (περίπου 5 στους 10 από τους εργαζόμενους του δημοσίου εμφανίζονται να συμμετέχουν σε αδήλωτες οικονομικές δραστηριότητες), οι υπόλοιπες κατηγορίες θέσεων απασχόλησης, έχουν ένα μέγιστο βαθμό συμμετοχής σε αδήλωτες οικονομικές δραστηριότητες, ελαφρώς λιγότερο ή περισσότερο του 60 %.

Τα ποσοστά συμμετοχής που παρουσιάζονται στον Πίνακα 2, είναι πολύ μεγαλύτερα του ποσοστού του πληθυσμού που δικαιολογεί τις αδήλωτες οικονομικές δραστηριότητες λόγω της οικονομικής ύφεσης στον Πίνακα 1 (για όλες τις κατηγορίες απασχόλησης). Ενδέχεται αυτό να είναι το αποτέλεσμα της απροθυμίας των ερωτηθέντων να συζητήσουν τόσο ευαίσθητα ζητήματα (βλέπε Bitzenis κ.α., 2016b).

Συζήτηση και συμπεράσματα

Πρόσφατες μακροοικονομικές εκτιμήσεις της Ελληνικής σκιάδους οικονομίας δείχνουν συρρίκνωση μετά το 2010. Η επίσημη οικονομία ακολουθεί και αυτή μια παρόμοια τάση και συνεχίζει να συρρικνώνεται, όσο η οικονομική ύφεση βαθαίνει. Αναπόφευκτα, ο αντίκτυπος των προγραμμάτων οικονομικής προσαρμογής, για το μέγεθος τόσο της σκιάδους όσο και της επίσημης οικονομίας, έστρεψε την προσοχή στη δυνατότητα μεταφοράς των δραστηριοτήτων από τη σκιάδη στην επίσημη οικονομία. Η δυνατότητα αυτή είχε συζητηθεί υπό μια ευρύτερη προοπτική από τα θεσμικά όργανα της ΕΕ και έχει συμπεριληφθεί στους επίσημους στόχους της στρατηγικής για την «Ευρώπη 2020». Εφόσον δεν υπάρχει κάποια ενδεδειγμένη πρακτική για την επίτευξη αυτής της μεταφοράς, η συζήτηση στη βιβλιογραφία για τη σκιάδη οικονομία και τη φορολογική συμμόρφωση, αφορά τη διαμόρφωση πολιτικών αφενός ανάλογα με τη σημασία των παραγόντων που καθορίζουν το μέγεθος της σκιάδους οικονομίας και αφετέρου με τη συμπεριφορά που καθορίζει τη φορολογική συμμόρφωση (π.χ. αν η υποχρεωτική ή η εθελοντική φορολογική συμμόρφωση είναι καταλληλότερη για την καταπολέμηση της σκιάδους οικονομίας). Φαίνεται, ότι, η έλλειψη συγκεκριμένης διαδικασίας για μεταφορά δραστηριοτήτων από τη σκιάδη οικονομία στην επίσημη, οφείλεται στην τολμηρή υπόθεση ότι όλες οι προσπάθειες για την πάταξη της σκιάδους οικονομίας θα κατέληγαν στην επίτευξη αυτής της μεταφοράς. Είναι τουλάχιστον βεβιασμένη (αν όχι αφελής) η πεποίθηση ότι οποιαδήποτε μείωση στη σκιάδη οικονομία εγγυάται μια αυτόματη αύξηση (μέσω της μεταβίβασης) της επίσημης οικονομίας και ότι οι οικονομικοί φορείς που δραστηριοποιούνται στη σκιάδη οικονομία θα συνεχίσουν τις δραστηριότητες αυτές στην επίσημη οικονομία.

Η συμπληρωματική σχέση μεταξύ του μεγέθους της σκιάδους οικονομίας και του βαθμού διαφθοράς, τονίζει τον κρίσιμο ρόλο που διαδραματίζει η αποτελεσματικότητα των θεσμών στην πάταξη της φοροδιαφυγής. Η αποτελεσματικότητα των θεσμών προσφέρει μια εξήγηση στο γιατί χώρες με παρόμοιες φορολογικές επιβαρύνσεις (και στην ίδια φάση του οικονομικού κύκλου) έχουν διαφορετικά μεγέθη σκιάδους οικονομίας. Στην περίπτωση της Ελλάδας, έχουν γίνει επίσημες δηλώσεις (π.χ. από τη Διεθνή Οργάνωση Εργασίας) σχετικά με τις αδυναμίες των επίσημων θεσμών που ευθύνονται για τη διαφορά μεταξύ της ηθικής του κράτους και των πολιτών (δηλαδή τι θα έπρεπε να είναι και τι είναι αποδεκτό). Αυτές οι αδυναμίες, αναδεικνύουν τη σημασία της φορολογικής ηθικής. Συναρτήσει της πρωτοφανούς εμπειρίας της οικονομικής κατάθλιψης της ελληνικής οικονομίας, η φορολογική ηθική καταδεικνύει εάν οι πολίτες της Ελλάδας συμμετέχουν στη σκιάδη οικονομία, επειδή το θέλουν ή επειδή μπορούν. Είναι εύλογος σε θεωρητικό επίπεδο ο ισχυρισμός ότι οι Έλληνες πολίτες θα επιθυμούσαν τη συμμετοχή στη σκιάδη οικονομία αφενός λόγω της αύξησης της φορολογικής επιβάρυνσης και των δυσχερέστερων οικονομικών συνθηκών και αφετέρου λόγω της απουσίας ανταποδοτικότητας των κρατικών εισφορών. Επιπροσθέτως, εξετάζοντας τη μεγάλη σκιάδη οικονομία της χώρας που προϋπάρχει της κρίσης (δηλαδή πριν από τις αυξήσεις των φόρων και τη μείωση της επίσημης οικονομικής δραστηριότητας), γίνεται εμφανές ότι στην περίπτωση που οι θεσμικές ανεπάρκειες παραμένουν, οι Έλληνες πολίτες θα συμμετείχαν στη σκιάδη οικονομία εν καιρώ κρίσης (όπως και πριν) απλά επειδή θα μπορούσαν (π.χ. λόγω έλλειψης ελέγχων ή τρόπων παράκαμψης).

Η αποκάλυψη των προτιμήσεων των Ελλήνων πολιτών για αδήλωτες οικονομικές δραστηριότητες, είναι κρίσιμη για τη διαμόρφωση πολιτικών οι οποίες

θα αποβλέπουν στη μείωση του μεγέθους της σκιάδους οικονομίας, μεταφέροντας τμήμα της στην επίσημη (π.χ. υποχρεωτική ή εθελοντική φορολογική συμμόρφωση ή μείγμα αυτών). Οι πολιτικές που απλά παύουν αδήλωτες οικονομικές δραστηριότητες θα ήταν εξαιρετικά επιβλαβείς για το σύνολο της οικονομίας, εάν σταματήσουν τις αδήλωτες οικονομικές δραστηριότητες εκείνων που δεν έχουν εναλλακτικές (ή έχουν περιορισμένες) πηγές εισοδήματος στην επίσημη οικονομία, λόγω της οικονομικής υφέσεως..

Οι Πίνακες 1 και 2, δείχνουν την τάση των Ελλήνων πολιτών για αδήλωτες οικονομικές δραστηριότητες. Ο πίνακας 1, δείχνει ότι περίπου το 40% των Ελλήνων πολιτών εγκρίνει τη συμμετοχή σε αδήλωτες οικονομικές δραστηριότητες λόγω των καταστροφικών συνεπειών της οικονομικής υφέσεως. Ο πίνακας 2 δείχνει ότι αναλόγως της κατηγορία απασχόλησης, η συμμετοχή σε αδήλωτες οικονομικές δραστηριότητες μπορεί να φτάσει μέχρι το 70%. Τα ποσοστά συμμετοχής υποδεικνύουν τις καταστροφικές συνέπειες της υιοθέτησης πολιτικών που δεν είναι επιτυχείς στην μεταφορά αδήλωτων οικονομικών δραστηριοτήτων στην επίσημη οικονομία. Δυστυχώς, αυτό συμβαίνει ήδη από τη στιγμή που η μείωση της σκιάδους οικονομίας από το 2011 και μετά, δεν είναι ούτε αποτέλεσμα της οικονομικής ανάπτυξης ούτε της θεσμικής μεταρρύθμισης που θα συνέβαλε στη βελτίωση της φορολογικής ηθικής ή στη μείωση της διαφθοράς.

Η διερεύνηση των διαστάσεων της φορολογικής ηθικής των Ελλήνων πολιτών επίσης παρουσιάζεται στον Πίνακα 1. Η έγκριση της συμμετοχής σε αδήλωτες οικονομικές δραστηριότητες αλλά και ο ρυθμός συμμετοχής (Πίνακας 2), δείχνουν ότι τα εγγενή κίνητρα είναι υψηλά λόγω της επίδρασης της οικονομικής ύφεσης στο επίπεδο του διαθέσιμου εισοδήματος. Η χαμηλή ανταποδοτικότητα, αποτελεί σημαντικό ζήτημα ανησυχίας και αποδίδεται στη χαμηλή ποσότητα και ποιότητα των δημοσίων υπηρεσιών, η οποία σχετίζεται τόσο με την εξαιρετικά υψηλή φορολογική επιβάρυνση όσο και με την άνιση κατανομή της. Οι επιπτώσεις του κοινωνικού περιγύρου και των ηθικών αξιών του κάθε πολίτη, είναι επίσης παρούσες στην διαμόρφωση της φορολογικής ηθικής των Ελλήνων πολιτών, με την επίδραση του κοινωνικού περιγύρου ωστόσο, να είναι πιο σημαντική. Τέλος, ο αρνητικός αντίκτυπος των υψηλών προστίμων στη φοροδιαφυγή, υποδηλώνει είτε ότι η πιθανότητα ελέγχου είναι χαμηλή, είτε ότι οι φορολογούμενοι το πιστεύουν αυτό (λόγω έλλειψης ελέγχων στο παρελθόν). Το τελευταίο είναι ένα σημάδι των ατελειών πληροφόρησης σχετικά με την πιθανότητα ελέγχου.

Οι στατιστικές εκτιμήσεις σχετικά με το επίπεδο της φορολογικής ηθικής εν μέσω της κρίσης συμβάλλουν στη διεξαγόμενη διεθνή συζήτηση σχετικά με την επιβολή της υποχρεωτικής και εθελοντικής φορολογικής συμμόρφωσης (slippery slope framework) και τονίζουν τους παράγοντες που ευνοούν τη μεταφορά των αδήλωτων οικονομικών δραστηριοτήτων στην επίσημη οικονομία της Ελλάδας. Τα χαμηλά επίπεδα φορολογικής ηθικής αντανακλούν τις ηθικές διαστάσεις της προτίμησης των Ελλήνων πολιτών για αδήλωτες οικονομικές δραστηριότητες. Σε συνδυασμό με την επίδραση της σύνθλιψης της επίσημης οικονομικής δραστηριότητας, οι προτιμήσεις αυτές δείχνουν την απαίτηση για πολιτικές θεσμικής μεταρρυθμίσεων που θα συμβάλλουν σημαντικά στην ενίσχυση του επιπέδου φορολογικής ηθικής. Ως εκ τούτου, ο στόχος της εθελοντικής φορολογικής συμμόρφωσης είναι εξίσου σημαντικός με τον αντίστοιχο της υποχρεωτικής. Αντίστοιχα με την επίδραση της ελληνικής εμπειρίας στα θεσμικά όργανα της ΕΕ, όσον αφορά τον στόχο της μεταφοράς δραστηριοτήτων από τη σκιάδη στην επίσημη οικονομία (στο πλαίσιο της στρατηγικής για την «Ευρώπη 2020»), αυτές οι νέες

εξελίξεις, αναπόφευκτα θα συμβάλουν στη διαμόρφωση πολιτικών προσαρμογών, σε υπερεθνικό επίπεδο, για την επίτευξη του στόχου αυτού.

Βιβλιογραφία

- Bitzenis, A., Papadopoulos, I. and Vlachos, V. (2013). The euro-area sovereign debt crisis and the neglected factor of the shadow economy. In Bitzenis, A., Papadopoulos, I. and Vlachos, V. (Eds.), *Reflections on the Greek Sovereign Debt Crisis*. Newcastle upon Tyne: Cambridge Scholars Publishing.
- Bitzenis, A., Vlachos, V.A. and Skiadas, D. (2016a). The legal framework for the shadow economy in the European Union. *International Journal of Diplomacy and Economy*, 3 (2), pp. 131-143.
- Bitzenis, A., Vlachos, A. and Schneider, F. (2016b). An exploration of the Greek shadow economy: Can its transfer into the official economy provide economic relief amid the crisis? *Journal of Economic Issues*, 50 (1), pp. 165-196.
- Cooray, A., Dzhumashev, R. and Schneider, F. (2017). How does corruption affect public debt? An empirical analysis. *World Development*, 90, pp. 115-127.
- Directorate General for Economic and Financial Affairs (DG ECFIN) of the European Commission (2014). *Financial assistance in EU Member States*. [online] European Commission. Available at: http://ec.europa.eu/economy_finance/assistance_eu_ms/index_en.htm [Accessed 7 Oct. 2016].
- Palmieri, S. [rapporteur] (2014). European Economic and Social Committee (EESC), opinion on “A strategy against the shadow economy and undeclared work”. *OJ C 177*, pp. 9-14. Available at: <http://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=CELEX%3A52013IE2138> [Accessed 4 Jan. 2017].
- European Commission [EC], (2013). *Europe 2020 Thematic Fiche “Shadow economy and Undeclared Work”*. [online] European Commission. Available at: http://ec.europa.eu/europe2020/pdf/themes/07_shadow_economy.pdf [Accessed 17 Oct. 2016].
- European Commission [EC], (2015). *Europe 2020 Thematic Fiche “Undeclared Work”*. [online] European Commission. Available at: http://ec.europa.eu/europe2020/pdf/themes/2015/undeclared_work.pdf [Accessed 4 Jan. 2017].
- Eurostat (2016). Eurostat database. [online] Available at: <http://ec.europa.eu/eurostat/data/database> [Accessed on Sep. 2016].
- International Labour Organization [ILO] (2016). *Diagnostic report on undeclared work in Greece*. Geneva: International Labour Office.
- Kaplanoglou, G. and Rapanos, V.T. (2015). Why do people evade taxes? New experimental evidence from Greece. *Journal of Behavioral and Experimental Economics*, 56, pp. 21-32.
- Luttmer, E.F.P. and Singhal, M. (2014). Tax morale. *Journal of Economic Perspectives*, 28 (4), pp. 149-168.
- Muller, P., Conlon, G., Lewis, M. and Mantovani, I. (2013). *From Shadow to Formal Economy: Levelling the Playing Field in the Single Market*. Brussels: European Parliament, Directorate General for Internal Policies. Available at: [http://www.europarl.europa.eu/RegData/etudes/etudes/join/2013/507454/IPOL-IMCO_ET\(2013\)507454_EN.pdf](http://www.europarl.europa.eu/RegData/etudes/etudes/join/2013/507454/IPOL-IMCO_ET(2013)507454_EN.pdf) [Accessed on 3 Oct. 2016].
- OECD (2016). *OECD Economic Surveys: Greece 2016*. Paris: OECD Publishing.

- Schneider, F., Raczkowski, K. and Mróz, B. (2015). Shadow economy and tax evasion in the EU. *Journal of Money Laundering Control*, 18 (1), pp. 34-51.
- Vlachos, V. (2013). Not business as usual. In Bitzenis, A., Papadopoulos, I. and Vlachos, V. (Eds.), *Reflections on the Greek Sovereign Debt Crisis*. Newcastle upon Tyne: Cambridge Scholars Publishing.
- Vlachos, V. and Bitzenis, A. (2016). Tax compliance of small enterprises in Greece. *International Journal of Entrepreneurship and Small Business*, 28 (2/3), pp. 380-389.